

נושא העבודה

הגנה על כבוד האדם

העבודה מוגשת בחסות העמותה של

נוער שוחר משפט עברי

הקדמה אישית:

מאז ומתמיד התעניינתי בנושא זכויות האדם ובמיוחד בנושא כבוד האדם, שהוא לדעתי הזכות הבסיסית ביותר. במהלך לימודי במגמת משפטים, נחשפתי פעמים רבות לנושא זכויות האדם וכבוד האדם בנושאים הנלמדים או בפסיקות שהועלו בשיעורים, בדרך זו הבנתי שההגנה על כבוד האדם היא נושא שכיח במערכת המשפט.

עם היחשפותי לנושא זה התחלתי לגלות יותר ויותר תחומים בהם כבוד האדם מקיף אותנו, בין אם בתקשורת החושפת אותנו פעמים רבות לנושאים אקטואליים הנוגעים בכבוד האדם ובין אם זה ביחסים שבין אדם לחברו, בו כבוד האדם מתבטא בצורה אינדיבידואלית לכל אדם.

הופתעתי לגלות שפעמים רבות חלה פגיעה בכבודו של האדם ובזכויות אדם נוספות, הדבר קורה כל הזמן ובכל מקום ומי שממונות על המניעה והאכיפה הן רשויות השלטון והחוק וכן המערכת המשפטית. עניין אותי להבין כיצד כבוד האדם בא לידי ביטוי בחוק וכיצד הוא נאכף. בנוסף, כאדם מאמין, נחשפתי לנושא כבוד האדם בהלכה היהודית, ועניין אותי לגלות כיצד הוא

בא לידי ביטוי במשפט העברי ובמשפט הישראלי.
 מסיבות אלו בחרתי בנושא "הגנה על כבוד האדם", מתוך ידיעה שעשיית העבודה על נושא
 תאפשר לי להרחיב את הידע שלי בנושא ותאפשר לי להינות מתהליך עשיית העבודה.

תוכן עניינים:

2	הקדמה אישית
3	תוכן עניינים
4	מבוא
	סקירת גישת המשפט העברי וגישת המשפט הישראלי להגנה על כבוד האדם-
5	הגנה על כבוד האדם- גישת המשפט העברי
9	הגנה על כבוד האדם- גישת המשפט הישראלי
15	השוואה בין המשפט העברי למשפט הישראלי בסוגיה
	גישת המשפט העברי והמשפט הישראלי בעניין ההגנה על כבוד האדם ביחס ובענישת עבריינים-

16	גישת המשפט העברי
17	גישת המשפט הישראלי
18	השוואה בין שתי הגישות
20	סיכום
22	ביבליוגרפיה

מבוא:

למושג כבוד האדם יש מספר גדול של משמעויות, במקרים רבים אנו מגלים כי מושג זה הוא אינדיבידואלי ומשתנה בין אדם לאדם בהתאם לאופיו ולסביבתו. עם זאת שמזכירים את מושג כבוד האדם בהקשר למערכת המשפט, הוא מקבל משמעות אחת ברורה, שכוללת בעצם את זכותו הבסיסית והמוסרית של אדם לזכות בכבוד מעצם היותו אנושי. כבוד זה הוא בעצם ההכרה בערך האדם, ומתוך כך נגזרות כל זכויותיו.

כבוד האדם היא הזכות בסיסית ביותר, שהוכרה לראשונה בעצרת האומות המאוחדות בשנת 1948. מאז הזכות לכבוד מהווה את הבסיס לזכויות האדם וניתנת לכל אדם באשר הוא אדם, ללא קשר לדתו, צבע עורו, מינו, או השקפת עולמו. כבוד האדם הוא ערך יסודי במשפט הישראלי והן במשפט העברי, ומסיבה זאת, הגנה על כבוד האדם הוא דבר חשוב מאין כמותו ונעשים מאמצים רבים לשם כך.

בעבודתי זו אראה כיצד ההגנה על כבוד האדם מתבטאת במשפט העברי ובמשפט הישראלי, אעשה זאת בדרך סקירת מקורות המשפט העברי כמו התנך ומפרשיו וכן סקירת המשפט הישראלי הנהוג בימינו בשימוש במקורות מן החקיקה, הפסיקה והספרות האקדמאית בנושא. הנושא העיקרי בו תעסוק עבודתי היא השפעת כבוד האדם וההגנה עליו על המשפט הפלילי, כיצד כבוד האדם השפיע על היחס לעבריינים בימי קדם, על דרכי ענישתם ועל המשפט העברי בכלל וכן כיצד כבוד האדם משפיע בימינו אנו על המשפט הפלילי הנהוג במדינה, על עקרונות בדיני העונשין והמעצרים, על גישת מערכת המשפט לענישת אדם לצד החובה לשמירה על כבודו ועל פסיקות בנושאים פליליים תוך התחשבות בכבוד האדם.

סקירת גישת המשפט העברי וגישת המשפט הישראלי להגנה על כבוד האדם:

הגנה על כבוד האדם- גישת המשפט העברי:

יסוד ההגנה על כבוד האדם, מצוי כבר בפרק הראשון בתורה: "ויברא אלוקים את האדם בצלמו, בצלם אלוקים ברא אותו, זכר ונקבה ברא אותם"¹, רעיון בריאת האדם בצלם אלוקים מהווה את המקור לזכויות האדם, שכן הפגיעה באדם הינה למעשה פגיעה בצלם האלוקים שבו, ואף פגיעה באל עצמו. סיבה זו אמורה למנוע פגיעה בכל אדם אחר, שבגלל מהותו האלוקית עומד בפני עצמו ללא קשר במעשיו, בדתו, בתרבותו או במגדרו. מכאן שלצד הזכויות מדובר גם על חובות האדם. לכל אדם יש זכות לכבוד וחירות וכן על כל אדם מוטלת החובה לשמור על הכבוד והחירות של עצמו ושל חבריו, כי הוא מצווה לשמור על צלם האלוקים.

פסוק זה מהווה את הבסיס לשמירה על כבוד האדם וכן יסוד בהלכה היהודית. במשך השנים נעשה בעיקרון זה שימוש בתחומים רבים בהלכה ובמשפט העברי, בסקירה זו אציג את העיקרים שבהם.

1. לשניים מהתנאים הגדולים, רבי עקיבא ובן עזאי, חלוקים בדעותיהם לגבי סדר העדיפויות בכבוד האדם ביחסים שבין אדם לאדם: "ואהבת לרעך כמוך"² רבי עקיבא אומר: זה כלל גדול בתורה. בן עזאי אומר: "זה ספר תולדת אדם"³, זה כלל גדול מזה.⁴ לפי רבי עקיבא, הערך העליון ביחסי אדם לאדם הוא אהבת האדם והבריות. ואילו לפי בן עזאי - הערך העליון והעדיף הוא שוויון האדם, בגלל שכל אדם ואדם נברא בצלם אלקים. בעצם שני הערכים האלו - שוויון ואהבת הבריות - מהווים כאחד את יסוד היסודות של היהדות, לדורותיה ולתקופותיה. מכאן גם "דעלך סני - לחברך לא תעביד [=מה ששנוא עליך לחברך אל תעשה]"⁵, ואף שמירה על כבוד האדם של האויב.

¹ בראשית א, כח

² ויקרא יח, יט

³ בראשית ה, א

⁴ ספרא, קדושים, פרשה ז, י.

⁵ שבת לא ע"א.

2. כבוד האדם משמש גם כסיבה לאיסור פגיעה בנפש האדם, שכן: "בצלם אלקים עשה את האדם"⁶ על פי מקור זה קיים איסור חמור להרוג אדם מכיוון שהאדם נברא בצלם אלוקים. על פסוק זה אמר רבי עקיבא: "הוא [רבי עקיבא] היה אומר: חביב אדם שנברא בצלם, חיבה יתירה נודעת לו שנברא בצלם, שנאמר (בראשית ט, ו): 'בצלם אלקים עשה את האדם'⁷. פסוק זה מנמק בעצם את איסור שפיכת דמים, עוד בטרם מתן תורה. יותר מזאת, מנחם אלון במאמרו "כבוד האדם וחירותו"⁸ מסביר כי מכוח עקרון היסוד של בצלם אלוקים עשה את האדם, נובעת זכותו של האדם לחיות וגם חובתו של האדם לחיות, ושתיהן - גם הזכות וגם החובה - כדי לשמור על צלם האלוקים של האדם. הוא אף מוסיף כי אולי נכון לומר שקודם כל הייתה החובה לחיות, השמירה על החיים, אנו רואים זאת בציוויים מן התורה: "וחי בהם"⁹, "ונשמרתם מאד לנפשותיכם"¹⁰, ומחובה זו נובעת זכותו של האדם לשמירת החיים, בריאותו וכו.

3. בגמרא מובא רעיון כבוד הבריות בסוגיית פגיעה בכבוד האדם הנגרמת על ידי כך שאדם מפשיט את בגדיו ברשות הרבים. השאלה התעוררה בדבר מי שמגלה שעטנז [=בגד כלאיים, צמר ופשתים יחדיו, שאסור בלבישה] בבגדו, כשהוא מתהלך בשוק. האם עליו לפשוט את הבגד מיד, כדי לא לעבור על איסור לבישת שעטנז, או רק לאחר שהוא מגיע לביתו, וזאת משום שהתפשטות בשוק פוגעת בכבודו של האדם ומבזה אותו.¹¹ למרות חילוקי הדעות בשאלה למי ניתנת העדיפות: כבוד האדם או כבוד ה'. על פגיעה מסוג זה שיש בה ביזוי וביוש צלם האלוקים שבאדם, יש הקפדה יתרה בעולם ההלכה, ולפי דעת הכל עדיף לאדם לעבור איסור שהוא מדרבנן (לפי מקצת דעות אף באיסור שהוא מדין תורה) ובלבד שלא יבייש או יבזה את צלם האלוקים שלו כאדם, שכן: "גדול כבוד הבריות שדוחה שלא תעשה שבתורה"¹². מצד שני, מובאת גם דוגמה לפגיעה בכבודו של אדם מכובד, שראוי הוא, לפי מעמדו, לשבת במקום בו יושבים בני מעמדו, ולא בין פשוטי עם,

⁶ בראשית ט, ו

⁷ אבות ג, יד

⁸ מנחם אלון, כבוד האדם וחירותו "בצלם אלוקים ברא אותו", אתר דעת, מכללת הרצוג, פרשת בראשית גיליון מס' 47. (תשס"ב)

⁹ ויקרא, יח, ה

¹⁰ דברים, ד, טו

¹¹ סוגיית ברכות יט, ב- כ, א

¹² סוגיית ברכות יט, ב

ומסיבה זו נפגע כבודו מבחינה חברתית, אך אין בכך משום ביזוי וביוש צלם האלוקים שבו, ועל כן פגיעה זו לא תהיה כלולה בפגיעה בכבוד האדם.

4. מקורות המשפט העברי אך עוסקים גם בכבוד הבריות בהקשר לעבריינים, שאנו צריכים לכבדם על היותם בני אדם בצלם אלוקים, למרות מעשיהם, ולמרות העובדה שהם פגעו בכבודם בעצמם. כבר בספר דברים מדובר על שמירה על כבוד האדם בהקשר לעבריינים, "וכי היה באיש במשפט מות והומת ותלית אותו על עץ. לא תלין נבלתו על העץ כי קבור תקברנו ביום ההוא, כי קללת אלוקים תלוי..."¹³, רבי חזקיה בן מנוח (צרפת, המאה ה"ג) מפרש את פסוק זה: כי קללת אלוקים תלוי - יאמרו [אף] אם הקל במצוות הקדוש ברוך הוא, כבר נטל במיתה את שלו, ודי לו במה שנתלה.¹⁴, כלומר העבריין כבר שילם על חטאו במיתתו, ואין צורך לפגוע בכבודו יותר מן הדרוש. פרשנויות נוספות מוסיפות על הפגיעה בכבוד העבריין פגיעה בכבוד ה'.

עונש נוסף המוטל על עבריינים הוא עונש המלקות ובעניינו אומרת התורה: "ארבעים יכנו לא יסיף, פן יסיף להכתו על אלה מכה רבה ונקלה אחיך לעיניך"¹⁵ כלומר, פשוטו של מקרא מורה שאין להוסיף על העונש שנקבע על ידי בית הדין, אך מכאן דרשו חז"ל שיש לשמור על כבודו של מי שנידון לעונש מלקות: "ונקלה אחיך לעיניך", מיכן אמרו: נתקלקל [מי שנתחייב מלקות] בין ברעי בין במים [כלומר, מרוב פחד לא שלט בנקביו] - פטור.¹⁶ כלומר, אם עונש המלקות גורם לנידון ביזיון מעבר לביזיון שבעונש, אין להמשיך בביצוע העונש.

גם הרמב"ם מתייחס לעיקרון כבוד האדם בהקשר של דיני עונשין. בהלכות סנהדרין, לאחר שהרמב"ם מתאר את הסמכויות הרחבות של בית הדין הענישה (כספית או גופנית) הוא מזהיר: "כל אלו הדברים לפי מה שיראה הדיין שזה ראוי לכך ושהשעה צריכה. ובכל יהיו מעשיו לשם שמים ואל יהיה כבוד הבריות קל בעיניו. שהרי הוא דוחה את לא תעשה שלדבריהם וכל שכן כבוד בני אברהם יצחק ויעקב המחזיקים בתורת

¹³ דברים כא, כב-כג

¹⁴ פירוש חזקוני על התורה, שם.

¹⁵ דברים כה, ג

¹⁶ ספרי, דברים, פרשת כי תצא, פסקא רפ

האמת, שיהיה זהיר שלא יהרס כבודם אלא להוסיף בכבוד המקום בלבד"¹⁷, הרמב"ם מזהיר את בית הדין לשמור על כבוד הבריות גם בבחירת דרכי הענישה.

בנוסף למקורות המקראיים ותלמודיים, גם חכמי הדור שלנו ומחקרים מודרניים של המשפט העברי מתייחסים ליסוד כבוד האדם במשפט העברי ומדגישים את השלכותיו על המשפט הישראלי, שכן חוק היסוד: חוק יסוד כבוד האדם וחירותו, וכן זכויות האדם וחוקים רבים נוספים מבוססים על עקרונות אלו מהמשפט העברי. את ההשלכות של המשפט העברי על המשפט הישראלי וכן את ההשוואה בניהם אפרט בפרקים הבאים.

¹⁷ סנהדרין כד, י.

סקירת גישת המשפט העברי וגישת המשפט הישראלי לנושא הגנה על כבוד האדם

הגנה על כבוד האדם- גישת המשפט הישראלי:

ההגנה על כבוד האדם במשפט הישראלי מעוגנת בחוק יסוד כבוד האדם וחירותו, אך חוק זה נחקק רק בשנת 1992. שלומית אלמוג במאמרה "חוק-יסוד: חופש העיסוק. חוק-יסוד כבוד האדם וחירותו"¹⁸ מסבירה כי מדברי ההסבר להצעת החוק עולה כי תיאור מדינת ישראל כיהודית ודמוקרטית שאוב מהכרזת העצמאות ושעד קבלת חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו שימשה אמנם כמקור פרשני, אך רק במקרים בהם לא סתרה החקיקה את האמור בה.

מעט לאחר קום המדינה קיבלה הכנסת החלטה לפיה לא תחוקק במדינת ישראל חוקה, במקום זאת התקבלה "פשרת הררי" לפיה הוחלט כי ייחקקו חוקי יסוד, שיהוו את הפרקים אשר ירכיבו בעתיד את החוקה של מדינת ישראל. בהתאם להחלטה זו נחקקו במשך השנים מספר חוקי-יסוד אשר הסדירו נושאים עקרוניים שונים במשטר הישראלי. דוגמאות לכך הם חוק יסוד: הממשלה, חוק יסוד: הכנסת, חוק יסוד: הצבא, חוק יסוד: משק המדינה ועוד.

בשנת 1992 נתרחש השינוי המשמעותי ביותר, אותו מכנה אהרון ברק "מהפכה חוקתית"¹⁹, נחקקו שני חוקי-יסוד שעייגנו את זכויות האדם בחוק הישראלי: חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו וחוק-יסוד: חופש העיסוק.

חוק היסוד כבוד האדם וחירותו, נחקק בשנת 1992 ותוקן בשנת 1994. עקרונות היסוד של החוק ומטרתו כפי שמפורטים בחוק היסוד, הם ברוח העקרונות שבהכרזה על מדינת ישראל²⁰, וכן מעגנים את ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית בחוק²¹. החוק עצמו מונה במפורש את הזכות לחיים, לכבוד ולשלמות הגוף²², את הזכות לקניין²³ את הזכות לחירות האישית²⁴, את זכותם של אזרחי ישראל להיכנס למדינה וזכותם של הכל לצאת

¹⁸ שלומית אלמוג, כרך א' 1 "חוק-יסוד: חופש העיסוק. חוק-יסוד כבוד האדם וחירותו", משפט וממשל א' (תשנ"ב), עמ' 190.

¹⁹ אהרון ברק, כרך א' 1 "המהפכה החוקתית: זכויות יסוד מוגנות", משפט וממשל א' תשנ"ב. עמוד 11.

²⁰ סעיף 1 לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו.

²¹ סעיף 1א לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו.

²² סעיף 2 ו-4 לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו.

²³ סעיף 3 לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו.

²⁴ סעיף 5 לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו.

ממנה²⁵ ואת הזכות לפרטיות²⁶. כל אחת מזכויות אלו הוכרו בפסיקה, עוד קודם לחקיקת חוק היסוד, אולם בעקבות קבלת החוק הן הועלו לדרגת זכויות חוקתיות על-חוקיות.

בנוסף, סעיף 8 לחוק יסוד זה קובע: "אין פוגעים בזכויות שלפי חוק-יסוד זה אלא בחוק ההולם את ערכיה של מדינת ישראל, שנועד לתכלית ראויה, ובמידה שאינה עולה על הנדרש או לפי חוק כאמור מכוח הסמכה מפורשת בו". סעיף זה מטיל על המחוקק מגבלה. על-פי אותה מגבלה, אין המחוקק חופשי לפגוע בזכויות שעל-פי חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו, האפשרות היחידה שבה יהיה אפשר לחוקק חוק המנגד לחוק היסוד הוא חוק ההולם את ערכי המדינה, שנועד לתכלית ראויה ובמידה שאינה עולה על הנדרש.²⁷

את חשיבות החוק מפרט אהרון ברק במאמרו "כבוד האדם כזכות חוקתית"²⁸, בה הוא מסביר את שחשיבותו של כבוד האדם בישראל בא לידי ביטוי בשלושה עיניינים מרכזיים מתוך החוק: ראשית, הגבלה בפני פגיעה בכבוד האדם²⁹, שנית חובת ההגנה "על חייו, על גופו ועל כבודו"³⁰ ושלישית מדגיש את המעמד החוקתי המיוחד של חוק זה ורואה בחוק עיגון של "ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית"³¹

בשנת 1995 ניתן פסק דין בנק המזרחי³² שהוא מהארוכים שניתנו על ידי בית המשפט העליון. הוא פסק הדין הראשון של בית המשפט העליון הישראלי בעניין כינון חוקי היסוד בדבר כבוד האדם וחירותו וחופש העיסוק, והוא נחשב לפורץ דרך ומנחה בתחום המשפט החוקתי של מדינת ישראל. פסק הדין דן בסתירה בין חוק רגיל שחוקקה הכנסת לבין חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו. השאלה המשפטית המרכזית הייתה האם בית המשפט מוסמך לבטל תיקון לחוק ההסדרים הפוגע בזכות לקניין (אשר מוגנת על ידי חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו), מכיוון שחוק יסוד נמצא במדרג נורמטיבי גבוה יותר מחוק רגיל.

²⁵ סעיף 6 לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו.

²⁶ סעיף 7 לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו.

²⁷ שולמית אלמוג, כרך א' 1 "חוק-יסוד: חופש העיסוק. חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו", משפט וממשל א'. (תשנ"ב) עמ' 192.

²⁸ אהרון ברק, "כבוד האדם כזכות חוקתית", הפרקליט מא, חוברת ג', עמ' 272-273.

²⁹ סעיף 2 לחוק היסוד: כבוד האדם וחירותו.

³⁰ סעיף 4 לחוק היסוד: כבוד האדם וחירותו.

³¹ סעיף 7 לחוק היסוד: כבוד האדם וחירותו.

³² עא 6821/93- בע"מ נ' מגדל כפר שיתופי. פ"ד מט (4) 221

בפסק הדין בחנו שופטי ההרכב לראשונה סוגיות חוקתיות רבות הנובעות מכינון חוקי היסוד החדשים - "כבוד האדם וחירותו" ו"חופש העיסוק", למשל: סמכות הכנסת לחוקק חוקים ולכונן חוקה, המדרג הנורמטיבי של החקיקה, סמכות הביקורת השיפוטית של בית המשפט על חקיקה רגילה, והדרך לבחינת חוקיותו של חוק רגיל אשר פוגע בזכות המעוגנת בחוק יסוד.

פסק הדין עסק בשאלה האם חוק ההסדרים במגזר החקלאי המשפחתי (תיקון), תשנ"ג-1993³³, פוגע בהוראותיו של חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו ועל כן יש לראותו כבטל? בתקציר שערכו חברי מערכת משפט וממשל איתן אטיה, עופר גראור, אבנר לוי ועדן ענבר לפסק-הדין בעניין בנק המזרחי נ' מגדל (התיקון ל"חוק גל")³⁴ מובאים עיקרי ההלכה שנקבעה בפסק-הדין (בניגוד לדעת המיעוט של השופט חשין):

- הכנסת היא בעלת סמכות מכוננת, והיא רשאית לחוקק חוקים רגילים או חוקי יסוד, כל עוד הם עומדים בתנאים הפורטים בחוק.
- חוקי היסוד נמצאים המעמד עליון מחוקים רגילים, בנוסף יש חוקים הכוללים הוראת שריון פורמלית שמשריינת את מעמדם ו\או פסקת הגבלה.
- חוק היסוד: כבוד האדם וחירותו כולל "פיסקת הגבלה" ועל כן חוק רגיל שאינו מקיים את תנאי פסקת ההגבלה יכול להתבטל בהחלטת בית המשפט.
- זכות הקניין אכן מוגנת בסעיף 3 של חוק היסוד, אך לא כל הגבלה קלה על הקניין מהווה פגיעה בזכות הקניין, רק חוק שלא עומד בתנאי פסקת ההגבלה יבוטל או ישונה על ידי בית המשפט.

תנאי פסקת ההגבלה:

1. פגיעה בחוק או לפי חוק מפורש.
 2. החוק הולם את ערכיה של מדינת ישראל-כמדינה יהודית ודמוקרטית.
 3. החוק נועד לתכלית ראויה- נדרשת מטרה חברתית חשובה.
 4. הפגיעה היא במידה שלא עולה על הנדרש (מידתיות)
- בשביל לחוקק חוק שעומד בתנאי פסקת ההגבלה יש 'מבחן' המגדיר "מתחם הגבלה".
על פי יסוד אמות מידה אלה נפסק כי החוק המתקן עומד בתנאי פסקת ההגבלה ולכן לא בוטל.

³³ חוק הסדרים במגזר החקלאי המשפחתי (תיקון), התשנ"ג-1993.
³⁴ תקציר פסק-הדין בעניין בנק המזרחי נ' מגדל (התיקון ל"חוק גל"), משפט וממשל ג תשנ"ו, עמ' 669-670

שאלה נוספת בפרשנות חוק היסוד הייתה בפסק הדין בענין מילר נ' שר הביטחון, ובפרט בחוות דעתה של השופטת דורנר, בה היא נותנת פרשנות למושג כבוד האדם. בהתייחס לחוקיות אי קבלת נשים לקורס טיס, קבעה פסק דינה של דורנר כי "חוק היסוד מגן מפני פגיעה בעקרון השוויון כאשר הפגיעה גורמת להשפלה"³⁵. כלומר, השופטת דורנר מבססת את פסק דינה על תפיסתה את הזכות לכבוד האדם כהגנה מפני השפלה: "לא יכול להיות ספק כי תכלית חוק היסוד היא להגן על האדם מפני השפלה. השפלתו של אדם פוגעת בכבודו. אין דרך סבירה לפרש את הזכות לכבוד, כאמור בחוק היסוד, כך שהשפלתו של אדם לא תיחשב כפוגעת בזכות"³⁶

סוגייה נוספת בה עוסק המשפט הישראלי הן השלכות חוק יסוד כבוד אדם וחירותו על המשפט הפלילי.

במאמר נוסף של אהרון ברק, "הקונסטיטוציונליזציה של מערכת המשפט בעקבות חוקי היסוד והשלכותיה על המשפט הפלילי (המהותי והדיוני)"³⁷, הוא מסביר כי ה'מהפכה החוקתית', כפי שהוא מכנה את חקיקת חוקי יסוד: כבוד האדם וחירותו וחוק יסוד: חופש העיסוק, השפיעה רבות על המשפט הפלילי, שכן חלק ניכר ועיקרי מהפעילות השיפוטית בתחום זכויות האדם החוקתיות סובבת סביב המשפט הפלילי. מסיבה זו נראה כי חוקי היסוד: כבוד האדם וחירותו, שבעצם מעגן זכויות אדם רבות בחוק, הוא הדין בכל דרכי הענישה במשפט הפלילי.

הדרך לאזן את ההשפעה של חוק היסוד על המשפט הפלילי, לפי ברק, היא פסקת ההגבלה. פסקת ההגבלה מאפשרת פגיעה חוקתית בזכויות האדם באמצעות המשפט הפלילי, כל עוד מתקיימות דרישותיה. דרישותיה של פסקת ההגבלה, כפי שציינתי מקודם, הן שהחוק יהלום את ערכי המדינה, יהיה נועד לתכלית ראויה ושהפגיעה בחוק היסוד, ומתוך כך גם בזכויות האדם, יהיה במידה שאינה עולה על הנדרש. מבחן זה של מידתיות או יחסיות שבעצם בודק את הרציונליות, כל אמצעי הפוגע במידה פחותה ויחס סביר בין המטרה לאמצעי מאפשר למשפט הפלילי לפעול.

³⁵ בג"צ 4541/94 - אליס מילר נ' שר הביטחון ו-3 אח'. פ"ד מט(4), 94.

³⁶ בג"צ 4541/94 - אליס מילר נ' שר הביטחון ו-3 אח'. פ"ד מט(4), 94. נבו, עמוד 132

³⁷ אהרון ברק, "הקונסטיטוציונליזציה של מערכת המשפט בעקבות חוקי-היסוד והשלכותיה על המשפט הפלילי (המהותי והדיוני)", מחקרי משפט יג' (תשנ"ו - 1996), עמ' 12-14

על כך כתבה גם דליה דורנר במאמרה "השפעת חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו על דיני המעצרים"³⁸, בו היא מסבירה על נושא עיקרי במשפט הפלילי, דיני מעצרים, ועל השפעת חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו עליהם. במאמרה היא טוענת כי שלום הציבור גובר על זכות האדם לחירותו לא רק כאשר הנזק לשלום הציבור הוא ודאי, אלא גם כאשר קיים יסוד סביר לחשש לקיום נזק כזה. עם זאת היא מוסיפה שלמרות זאת אין לשלול את מעמדה של חירות האדם כזכות יסוד.

אנו יכולים לראות את ההשפעה של חוק היסוד: כבוד האדם וחירותו על המשפט הפלילי בתחומים כמו דיני העונשין, שם יש השפעה על הפרשנות בפלילים, שצריכה להיעשות ברוח החוק, וכן שהעונש יהיה פרופורציונלי לחומרת המעשה, שכן אם לא יהיה כך הוא לא עומד בדרישותיה של פסקת ההגבלה.³⁹

את ההשפעה של חוק היסוד אנו יכולים לראות גם בפסיקות שונות, דוגמא לאחת מהן היא בדנ"פ גנימאת נגד מדינת ישראל⁴⁰, דיון נוסף שנערך בשל חילוקי הדעות של השופטים בדיון הראשון. גנימאת נעצר בשל גניבת רכב, והוחלט לשים אותו במעצר עד תום ההליכים. גנימאת ערער על החלטה זו, והמקרה עלה לדיון בפני הרכב של שלושה שופטים ולאחר מכן לדיון נוסף בהרכב של שבעה שופטים. דליה דורנר, שהיתה אחת השופטות בפסקי הדין, ציינה את המקרה במאמרה שצינתי קודם⁴¹.

הפסיקה שהתקבלה בשני הדיונים היתה אין מקום למעצר עד תום ההליכים במקרה זה. הסיבה לכך טמונה בחוק היסוד: כבוד האדם וחירותו, ונפסק שמעצר הנאשמים על פי חוק סדר הדין הפלילי שמורה כי רשאי בית המשפט לצוות על מעצר, בין היתר, אם בשל נסיבות העבירה "קיים יסוד סביר לחשש שהנאשם יסכן את בטחונו של אדם, את בטחון הציבור, או את בטחון המדינה"⁴². מוטעה בהקשר לעבירה שבה הואשם עוד בטרם קבלת חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו, ובטח לאחר קבלת החוק.

מסיבה זו נפסק שיש לערוך בדיקה אינדיווידואלית בעניינו של הנאשם, ורק אם קיים בחומר

³⁸ דליה דורנר, "השפעת חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו על דיני המעצרים", משפט וממשל ד (תשנ"ז) עמ' 25.
³⁹ אהרון ברק, "הקונסטיטוציונליזציה של מערכת המשפט בעקבות חוק-היסוד והשלכותיה על המשפט הפלילי (המהות והדיוני)", מחקרי משפט יג (תשנ"ו - 1996) עמ' 17-20.

⁴⁰ דנ"פ 2316/95 - גנימאת נ' מדינת ישראל, פ"ד מט(4), 589.

⁴¹ דליה דורנר, "השפעת חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו על דיני המעצרים", משפט וממשל ד (תשנ"ז), עמ' 24.

⁴² חוק סדר הדין הפלילי (סמכויות אכיפה - מעצרים), תשנ"ו-1996, סעיף 21.

הראיות יסוד סביר לחשש כי אותו נאשם יסכן את הציבור אם ישוחרר, מתקיימת עילת מעצר. בעניין זה אין לקבוע חזקות המכניסות בדלת האחורית עילת מעצר הרתעתית, וגם בהתקיים עילת מעצר של מסוכנות, על המדינה להראות שבאמצעים חמורים פחות לא ניתן לשלול את הסכנה.

בדיון הנוסף יש הוכחה להשפעה הרבה של חוק יסוד:כבוד האדם וחירותו על המשפט הפלילי, שכן אף נפסק ברוב מכריע כי חובת הכיבוד של זכויות האדם על-פי סעיף 11 לחוק-היסוד מחייבת את בתי-המשפט לשוב ולבחון את הפסיקה הקיימת כדי לברר אם היא הולמת את הוראות חוק-היסוד.

השוואה בין המשפט העברי למשפט הישראלי בסוגיה:

קווי הדמיון בין גישת המשפט העברי וגישת המשפט הישראלי להגנה על כבוד האדם רבים. אנו רואים כי גם במשפט העברי וגם בישראלי כבוד האדם הוא ערך יסודי. במשפט העברי העובדה שהאדם נברא בצלם אלוקים, "ויברא אלוקים את האדם בצלמו, בצלם אלוקים ברא אותו"⁴³, משמשת את הבסיס לכבוד הבריות וכן את זכויות חובות האדם במשפט העברי. עיקרון זה שימש כעיקרון מנחה בסוגיות רבות בהלכה היהודית ובמשפט העברי. במשפט הישראלי כבוד האדם זכה למעמד של חוק יסודי, "חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו", מטרת עיגון עיקרון כבוד האדם בחוק מתוארת בסעיף 1א לחוק: "מטרתו להגן על כבוד האדם וחירותו, כדי לעגן בחוק-יסוד את ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית"⁴⁴, ומביעה את החשיבות הרבה שיש לעיקרון כבוד האדם במשפט הישראלי, וכן את ההשפעה של המשפט העברי על החוק בפרט והמדינה בכלל. גם העובדה שלחוק היסוד יש פסקת הגבלה⁴⁵, שאוסרת על חקיקת חוק הנוגד את עקרונות חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, מחזקת את מעמדו חשיבותו במשפט הישראלי.

הסוגיה העיקרית בה עוסקים הן המשפט הישראלי והן המשפט העברי היא כבוד האדם במשפט הפלילי. ישנה התייחסות נרחבת בשני סוגי המשפטים ליחס לעבריינים, מעצרים ועונשים תוך התחשבות בעקרונות ההגנה על כבוד האדם.

בחלק זה בעבודתי אערוך סקירה של המשפט העברי והישראלי בעניין ההגנה על כבוד האדם ביחס ובענישת עבריינים, תוך השוואה בין שני סוגי המשפטים ומקומו של המשפט העברי במשפט הישראלי ככלי עזר לחקיקה ולפסיקה.

⁴³ בראשית א, כח.

⁴⁴ סעיף 1א לחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו.

⁴⁵ סעיף 8 לחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו.

גישת המשפט העברי והמשפט הישראלי בעניין ההגנה על כבוד האדם ביחס ובענישת עבריינים:

גישת המשפט העברי:

בסקירה שערכתי של ההגנה על כבוד האדם במשפט העברי ציינתי את כבוד הבריות בהקשר לעבריינים כאחת מהסוגיות העיקריות בהם עוסק המשפט העברי⁴⁶, ולכן לא ארבה כאן בשביל להימנע מכפל דברים. במאמרה של ד"ר מיכאל ויגודה "כבוד האדם בענישה"⁴⁷, היא מראה כיצד המשפט העברי נהג בכל תחום מתחומי הענישה בבתי הדין העבריים יש הקפידה על כבודו של הנענש, שמירה על תנאי חיים סבירים של הנענש וכן על רווחתו של האסיר. במאמרה היא מביאה את דבריו של הרב שמשון רפאל הירש (גרמניה, המאה הי"ט)⁴⁸:

"בין המקרים בהקשר זה שאינם מפורשים בתורה למדו חכמינו ז"ל מן הפסוק 'ואהבת לרעך כמוך' בייחוד את העניין של 'ברור לו מיתה יפה'. המדובר הוא שבהוצאה אל הפועל של גזר דין מוות יש לנהוג בזהירות מרבית כדי להימנע מהשפלה יתירה של הנידון למיתה. זאת ועוד, עונש המוות יבוצע כך שהנידון למוות לא יתבזה לאחר מותו."

מדבריו אנו מבינים כי שאף חובה יתירה היא להקפיד על כבודו של אדם בשעה שהוא נענש, ולא לגרום לו לסבל או ביזיון שאינם הכרחיים. הוכחות לכך אנו יכולים למצוא גם בדוגמאות שצינתי בסקירת המשפט העברי, כמו איסור על הלנת גופת המת⁴⁹ וכן שמירה על כבודו של נידון לעונש מלקות- "ונקלה אחיך לעיניך"⁵⁰.

דוגמאות נוספות לשמירה על כבודם של עבריינים המשפט העברי אנו מוצאים במתן האפשרות לרוצח בשגגה לגלות לעיר מקלט וכך להישמר מפני גואל הדם⁵¹, באזהרתו של הרמב"ם את בית הדין לשמור על כבוד הבריות בבחירת דרכי הענישה⁵² וכן באיום על עדי נפשות מתוך עיקרון כבוד האדם שנברא בצלם אלוקים⁵³ וחיובות חיי כל אדם ואדם: "כל המאבד נפש אחד מעלה

⁴⁶ ראה לעיל עמ' 7-8

⁴⁷ ד"ר מיכאל ויגודה, "כבוד האדם בענישה", בעניין תזכיר חוק לתיקון פקודת בתי הסוהר (תנאי מחיה), מדנית ישראל משרד המשפטים המחלקה למשפט עברי. (התשע"א-2010)

⁴⁸ הרב שמשון רפאל הירש, חורב, ירושלים תשס"ז, חורב, עמ' 418

⁴⁹ דברים כא, כב-כג.

⁵⁰ דברים כה, ג.

דברים ד, מא-מג; שם יט, א-י⁵¹

⁵² סנהדרין כד, י.

בראשית א, כח.⁵³

עליו הכתוב כאילו איבד עולם מלא וכל המקיים נפש אחת מישראל מעלה עליו הכתוב כאילו קיים
עולם מלא⁵⁴

גישת המשפט הישראלי:

גם בסקירה שערכתי על ההגנה על כבוד האדם במשפט הישראלי התייחסתי להשלכות של חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו על המשפט הפלילי⁵⁵, ועל כן שוב לא ארבה כדי להימנע מכפל דברים. כפי שציינתי, במאמרו של אהרון ברק, "הקונסטיטוציונליזציה של מערכת המשפט בעקבות חוקי היסוד והשלכותיה על המשפט הפלילי (המהותי והדיוני)"⁵⁶, הוא מסביר כי ה'מהפכה החוקתית', כפי שהוא מכנה את חקיקת חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו וחוק יסוד: חופש העיסוק, השפיעה רבות על המשפט הפלילי.

אמנם פסקת ההגבלה מאפשרת פגיעה חוקתית בזכויות האדם באמצעות המשפט הפלילי, כל עוד מתקיימות דרישותיה, אך גם אז הפגיעה היא פחותה ככל האפשר והמטרה העיקרית היא לתת עדיפות ככל האפשר לערכים החוקתיים המגינים על הנאשם, על כבודו ועל חירותו. עיקרון זה בא לידי ביטוי גם בחוק העונשין בו נקבע: "ניתן דין לפירושים סבירים אחדים לפי תכליתו, יוכרע העניין לפי הפירוש המקל ביותר עם מי שאמור לשאת באחריות פלילית לפי אותו דין"⁵⁷

אנו רואים השפעות נוספות של חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו על המשפט הפלילי בפסקי דין שונים בהם השופטים משתמשים בעקרונות החוק בזמן הדיון ונתינת פסק הדין, וכך מקיימים את מלוא המשמעות של ההגנה על כבוד האדם במשפט הפלילי. דוגמא לכך אנו יכולים למצוא בע"פ יששכרוב נ' התובע הצבאי הראשי ואח⁵⁸ בו נעשה שימוש נרחב בחוק היסוד ובהשלכותיו על ההליך הפלילי, בפסיקה זו הודגש הרעיון שאת המטרה המרכזית של ההליך הפלילי, חשיפת האמת ולחימה בעבריינות, חייב להשיג תוך התחשבות ושמירה על זכויותיו המהוגנות של הנחקר או הנאשם.

יששכרוב, שנחקר על ידי חוקר צבאי בחשד להחזקה ושימוש של סם מסוכן, טען כי החוקר

סנהדרין ד, ה⁵⁴

⁵⁵ ראה לעיל עמ' 12-14

⁵⁶ אהרון ברק, "הקונסטיטוציונליזציה של מערכת המשפט בעקבות חוקי-היסוד והשלכותיה על המשפט הפלילי (המהותי והדיוני)", מחקרי משפט יג' (תשנ"ו - 1996), עמ' 12-14

⁵⁷ סעיף 34כא לחוק העונשין (תיקון מספר 39) (חלק מקדמי וחלק כללי), התשנ"ד-1994

⁵⁸ ע"פ 98/5121, יששכרוב נ' התובע הצבאי הראשי ואח (2006).

הצבאי שחקר אותו לא הודיע לו בדבר זכותו להיוועץ בעורך דין טרם תחילת החקירה, ועל כן ההודאה נגבתה תוך פגיעה שלא כדין ועל כן אין להתיר אותה כראיה. ערעורו התקבל, לגישת שופטי הרוב, פסקת הכיבוד הקבועה בסעיף 11 לחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו מחייבת כי בנסיבות מתאימות, תיפסל ראייה שהושגה תוך פגיעה בזכות חוקתית של הנאשם, על-מנת להגן על מעמדה ויושרה של מערכת עשיית הצדק ועל-מנת ליתן הגנה אפקטיבית לזכויות הפרט.

השוואה בין שתי הגישות:

כפי שהראיתי, אפשר למצוא כי גם במשפט הישראלי וגם במשפט העברי רגישים מאוד לכבוד האדם של כל אדם, גם של עבריינים, ולכן ננקטות דרכים רבות לאפשר את השמירה על כבוד האדם בכל ההליכים של המשפט הפלילי.

בנוסף לכך, אפשר לראות כי למשפט העברי יש השפעה רבה על המשפט הישראלי. אפשר לראות זאת קודם כל בחוק היסוד: כבוד האדם וחירותו, שכן בסעיף מטרתו נכתב: "מטרתו להגן על כבוד האדם וחירותו, כדי לעגן בחוק-יסוד את ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית"⁵⁹, ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית מתבטאים פעמים רבות בשימוש במשפט העברי, ובהלכה היהודית לדורותיה. וכן אנו באמת יכולים לראות את המשפט העברי בסעיפים רבים בחוק זה.

מקום נוסף בו אפשר לראות את המשפט העברי במשפט הישראלי הוא בפסקי דין שניתנו לפני חקיקת חוק היסוד: כבוד האדם וחירותו, בהם נעזרו פעמים רבות השופטים במשפט העברי בשביל לשמור על כבוד האדם בפסיקה. דוגמא אחת לכך היא בבג"צ הוקמה נ' שר הפנים⁶⁰, בו השתמש השופט מ' אלון בעקרונות מן המשפט העברי בדיון בעניין הצבעתם בבחירות לכנסת של אסירים ועצירים. מדבריו: "כלל גדול בידינו, כי כל זכות מזכויות האדם באשר הוא אדם שמורה לו, גם כאשר נתון הוא במעצר או במאסר, ואין בעובדת המאסר בלבד כדי לשלול הימנו זכות כלשהי, אלא כאשר הדבר מחויב ונובע מעצם שלילת חופש התנועה הימנו, או כאשר מצויה על כך הוראה מפורשת בדיון. שורשיו של כלל זה במורשת ישראל מקדמת דנא: "על-פי האמור

סעיף 1א בחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו.⁵⁹
בג"צ 337/84 הוקמה נ' שר הפנים, פ"ד לח(2) 826 (1984)⁶⁰

בדברים, כה ג: 'ונקלה אחיך לעיניך', קבעו חכמים כלל גדול בתורת הענישה העברית: 'משלקה - הרי הוא כאחיק' (משנה, מכות, ג, טו). וכלל גדול זה יפה הוא לא רק לאחר שריצה את עונשו אלא גם בעת ריצוי העונש, שאחיק ורעך הוא, זכויותיו וכבודו כאדם שמורים עמו ועומדים לו.⁶¹

סיכום:

כבוד האדם הוא הזכות הבסיסית ביותר, היא ניתנת לכל אדם באשר הוא אדם ומשמשת כבסיס לכל שאר זכויות האדם. בשל חשיבותה של זכות זאת יש להגנה על כבוד האדם חשיבות רבה הן במשפט העברי והן במשפט הישראלי.

במשפט העברי הזכות לכבוד נובעת מרעיון בריאת האדם בצלם אלוקים, "ויברא אלוקים את האדם בצלמו, בצלם אלוקים ברא אותו, זכר ונקבה ברא אותם"⁶², רעיון זה מהווה את הבסיס לכבוד האדם בפרט ולזכויות האדם בכלל במשפט העברי, שכן בכל אדם מהות אלוקית ופגיעה באדם היא בעצם פגיעה בצלם האלוקים שבו, ואף פגיעה באל עצמו. פסוק זה משמש בסיס בהלכה היהודית ובמשפט העברי, והוא משפיע על תחומים רבים כמו אהבת הבריות, שוויון, איסור לפגיעה בנפש וזהירות יתרה בביוש או ביזוי האדם, עד כדי כך שנאמר כי "גדול כבוד הבריות שדוחה שלא תעשה שבתורה"⁶³.

הגנה מיוחדת על כבוד האדם במשפט העברי נעשית בהקשר ליחס לעבריינים וענישתם. המשפט העברי נוקט בדרכים שונות על מנת לדאוג שלמרות הפשע בו פשע האדם, כבודו לא יפגע מעבר למידת הצורך. ההגנה על כבוד האדם נעשית בתחומים רחבים במשפט העברי, מהיזהרות יתרה בבחירת דרכי הענישה, הגליה לעיר מקלט, ועד לשמירה על כבוד האדם אפילו כשעונשו מיתה עם התייחסות לדרך בה יש לנהוג בו גם אחרי שכבר בוצע העונש.

במשפט הישראלי הזכות לכבוד מעוגנת בחוק כחוק יסוד, שסעיף המטרה שלו מביע את החשיבות הרבה שיש לעיקרון זה במערכת המשפט הישראלי ובמדינה במילים "מטרתו להגן על כבוד האדם וחירותו, כדי לעגן בחוק-יסוד את ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית"⁶⁴. חוק זה, חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, מעגן בחוק זכויות אדם רבות ואף יש בו פסקת הגבלה⁶⁵, שאוסרת על חקיקת החוק הנוגד או פוגע בחוק היסוד, מה שמדגיש את מעמדו וחשיבותו של החוק במשפט הישראלי. החוק משמש כיסוד מנחה במערכת המשפט ונעשה בו שימוש בפסיקות רבות ומגוונות.

⁶² בראשית א, כח

⁶³ סוגיית ברכות יט, ב

⁶⁴ סעיף 1א לחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו.

⁶⁵ סעיף 8 לחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו.

גם במשפט הישראלי, כמו במשפט העברי, ניתנת הגנה מיוחדת על כבוד האדם בכל הקשור למשפט הפלילי, וכי לחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו יש השפעה רבה עליו. הפגיעה בזכויות האדם במשפט הפלילי נעשית רק בגבולות פסקת ההגבלה והמטרה העיקרית היא לתת עדיפות ככל האפשר לערכים החוקתיים המגנים על הנאשם, על כבודו ועל חירותו. כמו כן אנו רואים שגם לפני חקיקת החוק הייתה הגנה על כבוד האדם במשפט הישראלי. הגנה זו נעשתה בעזרת שימוש בעקרונות המשפט העברי בנושא בפסיקות שונות.

בעבודתי מצאתי שגישות המשפט העברי והמשפט הישראלי לנושא ההגנה על כבוד האדם דומות במישורים רבים, ערך כבוד האדם הוא ערך יסוד ועליו מושתתים עקרונות רבים במערכת המשפט העברי והישראלי. בנוסף עד היום המשפט הישראלי מושפע רבות מהמשפט העברי בנושא.

רשימה ביבליוגרפית:

חקיקה

חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו (1992)
 חוק העונשין, תשל"ז-1977 סעיף 34כא, (תיקון מספר 39) (חלק מקדמי וחלק כללי), התשנ"ד-
 1994
 חוק סדר הדין הפלילי (סמכויות אכיפה – מעצרים), תשנ"ו-1996, סעיף 21

פסיקה

בג"צ 337/84 הוקמה נ' שר הפנים, פ"ד לח(2) 826 (1984)
 בג"צ 4541/94 - אליס מילר נ' שר הבטחון ו-3 אח'. פ"ד מט(4), 94. (1995)
 דנ"פ 2316/95 - גנימאת נ' מדינת ישראל, פ"ד מט(4), 589 (1995)
 עא 6821/93 - בנק המזרחי המאוחד בע"מ נ' מגדל כפר שיתופי. פ"ד מט(4) (1995)
 ע"פ 98/5121, יששכרוב נ' התובע הצבאי הראשי ואח' (2006)

ספרות מחקר

מאמרים:

אהרון ברק, 'המהפכה החוקתית: זכויות יסוד מוגנות', משפט וממשל א, כרך א 1 (תשנ"ב) עמ'
 9-35
 אהרון ברק, 'הקונסטיטוציונליזציה של מערכת המשפט בעקבות חוקי-היסוד והשלכותיה על
 המשפט הפלילי (המהותי והדיוני)', מחקרי משפט יג' (תשנ"ו - 1996) עמ' 5-26
 אהרון ברק, 'כבוד האדם כזכות חוקתית', הפרקליט מא, חוברת ג (2011-תשע"א)
 עמ' 271-290
 דליה דורנר, "השפעת חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו על דיני המעצרים", משפט וממשל ד
 (תשנ"ז) 13-25
 ד"ר מיכאל ויגודה, 'כבוד האדם בענישה', בעניין תזכיר חוק לתיקון פקודת בתי הסוהר (תנאי
 מחיה), מדנית ישראל משרד המשפטים המחלקה למשפט עברי. (התשע"א-2010)
 ד"ר נחום רקובר, 'כבוד הבריות', אתר דעת, מכללת הרצוג. (תשס"ב)

הרב אהרן ליכטנשטיין, 'כבוד הבריות', בית המדרש הווירטואלי שלייד ישיבת הר עציון.
 הרב ד"ר ירון זילברשטיין, 'חוק יסוד כבוד האדם וחירותו לאור ההלכה'.
 מנחם אלון, 'כבוד האדם וחירותו "בצלם אלוקים ברא אותו"', אתר דעת, מכללת הרצוג, פרשת
 בראשית גיליון מס' 47. (תשס"ב)
 שולמית אלמוג, 'חוק-יסוד: חופש העיסוק. חוק-יסוד כבוד האדם וחירותו', משפט וממשל א', כרך
 1א (תשנ"ב) עמ' 185-195.
 תמר הוסטובסקי ברנדס, "כבוד האדם במשפט הישראלי".
 תקציר פסק-הדין בעניין בנק המזרחי נ' מגדל (התיקון ל"חוק גל"), משפט וממשל ג (תשנ"ו).
 עמ' 669-677.

משפט עברי

בראשית א, כח.
 ויקרא יח, יט.
 בראשית ה, א.
 בראשית ט, ו.
 ויקרא יח, ה.
 דברים ד, טו.
 דברים כא, כב-כג.
 גברים כה, ג.
 אבות ג, יד.
 סוגיית ברכות יט, ב-כ, א.
 סוגיית ברכות יט, ב.
 סנהדרין כד, י.

ספרות הפסיקה:

פירוש חזקוני על התורה.
 ספרי, דברים, פרשת כי תצא, פסקא רפו.